निर्ऋ(र्त)ति पु॰ नियता ऋतिर्ऋ या यत्र प्रा॰ब॰ समो वा। १दक्षिणपश्चिमदिक्पतौ। "सृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महाबलाः" भा॰आ॰ ६६अ॰। २अलक्ष्म्याम् स्त्री ३निरुपद्रवे त्रि॰। ४अधर्मस्य भार्यायां स्त्री "अधर्मस्तस्य संजातः सर्वभूतविनाशकः। तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः" भा॰आ॰६६अ॰। ५अधर्मस्य कन्यायाञ्च स्त्री "हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथाऽनृतम्। कन्या च निर्ऋतिस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम्" मार्कण्डेयपु॰५अ॰। ६मृत्युभार्यायाम्। "निर्ऋतिश्च तथा भार्या मृत्योर्भार्याऽभवन्नृप!" तत्रैवाध्याये। अलक्ष्मीव लक्ष्म्या ज्येष्ठा भगिनी अमरसिंहे ५॰६पृ॰ दृश्यम्। ७मूलानक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्। निर्ऋतिर्नीलपाशश्च पिङ्गाक्षश्चाथः कार्पटिकादीनां रक्षार्थं यतमानस्तारात्रश्च तद्विपक्षत्वेन घातितः मरुत्कालेन तेषामाधिपत्यं स्वमेवमितीच्छया प्रार्थितोऽभवत् तदीयतामाप तत्कथा काशीख॰१२अ॰ यथा "अस्मदेवियमेतांस्तदभविष्यं यदीश्वरः। अभिलष्योऽभवति प्राणानत्याक्षीत् च परार्थतः। वा अतिस्वल्पकाले स्वाकृतिस्तदनुरूपतः। दिगीशत्वमतः प्राप्तो नैर्ऋत्यां नैर्ऋतेश्वरः" इति। एतत्तोषप्राप्तिकारणादिकं तत्रैव यथा "दिक्पतेर्नैर्ऋतस्याथो पुण्यापुण्यजनोषिता। राक्षसा निवसन्त्यस्यामपरद्रोहिणः सदा। जातिमात्रेण रक्षांसि हन्तुः पुण्यजना इमे। आत्मक्षतिपरा लोको जाता वर्षा वरेऽपि! नाद्रियन्ति ज्ञवामानामस्मत्तुल्यं कदाचन। परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखाः। जाता जातौ निकृष्टायामपि पुण्यानुसारिणः। द्विजातिभक्त्युत्पन्नाः नैराश्यानं पोषयन्ति ये। सदा बहुचिताश्चाथ द्विजसन्ध्यादिषु। आहुता कृष्टवदना वदन्ति द्विजसन्निधौ। जय जीव भगोनाथ स्वामिन्निति हि वादिनः। तीर्थे स्नानपरानित्यं नित्यदेवपरायणाः। द्विजेषु नित्यं प्रणताः स्वनामाख्यानपूर्वकम्। दमदानदयास्नानशौचेन्द्रियविनिग्रहाः। अस्तेयसत्याऽहिंसाश्च सर्वेषां धर्महेतवः। नवस्वेषु सदोद्युक्ता ये जातायत्र कुत्रचित्। सर्वभोगसमृद्धाश्च वसन्त्यत्र पुरोत्तमे। स्त्रेच्छा अपि सुतीर्थेषु ये मृता नात्मघातकाः। विहाय कार्यं निर्वाच विश्वाचान्ते इत्र भोगिनः। अन्यत्रमो विमेयुस्ते ये चैवाऽत्रहनो जनाः। भुक्त्वा निरयवाहस्तं ते च सुपापिनूपराः। आत्मघातो न कर्त्तव्यस्तस्माद् क्वापि विपश्चिता। इहापि च परत्रापि न शुभान्यात्मघातिनाम्। यथेष्टमरणं केचिदाङ्गस्तत्त्वावबोधकाः। प्रयागे सर्वतीर्थानां राशि सर्वाभिलाषदे। अन्यत्रा अपि ये केचिद्व्याधमांतुसारिणः। परोपकृतिनिष्ठास्ते वसन्त्यत्र तु सत्तमाः। अस्य स्वरूपं वक्ष्यामो दिक्पतेः शृणतः शृणु। मध्ये विन्ध्याटवि पुरा पक्षस्य जनापणीः। पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः। निर्विन्ध्यायाटवि शूरः क्रूरकर्मपराङ्मुखः"।

निर्ऋथ पु॰ निर+ऋ-थक्। वामभेदे उज्ज्वलद॰।

निरोद्धव्य त्रि॰नि+रुध-कर्मणि तव्य। १आवरणीये लोकानां यथेष्टप्रचारवारणाय रक्षणीये "आश्रयाणोदपानाच्च प्रभूतधिलाकराः। निरोद्धव्याः सदा राज्ञा चौरिकाच्च महीरुहाः" भा॰शा॰८६अ॰। यथेष्टगमनादिभिर्जलमाविलसम्भवात् तन्निवारणार्थं तस्यावरणादिना रक्षणं कार्यम्। २प्रतिरोधनीये च

निरोध पु॰ नि+रुध-भावे घञ्। १नाशे २गन्धादिप्रतिरोधे मेदि॰ ३नियोगे च तत्र नाशे (प्रलये) "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" सां॰प्र॰भा॰धृता श्रुतिः। ४निरुद्धाख्यचित्तावस्थाभेदे निरुद्धशब्दे उक्तस्वरूपादिकमुक्तम्। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात॰सू॰ "अनयोर्द्वयोरेवाप्रतिरुद्धयोर्भूयोर्यचित्तस्यैकाग्रताख्यः परिणामः स योग इत्युक्तं भवति एकाग्रे बहिर्वृत्तिनिरोधः निरुद्धे च सर्वासां वृत्तीनां संस्कारशेषायां प्रविलय इत्यनयोरेव भूयोयोगस्य सम्भवः" भोजवृत्तिः। तस्य कारणञ्च तत्र दर्शितं यथा "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" पात॰सू॰ "अभ्यासं निरोधे क उपायः? इति चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाधीनचित्तवृत्तिनिरोधः" भा॰। "अभ्यासवैराग्ये दक्षमाधनसंपन्ने ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनिबन्धनरूपा या इत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति तासां विनिवृत्तयाङ्गानिनिवेशानाम् अनर्थकतया स्वकारण एव चित्ते प्रलीनरूपतयाऽवस्थानम्। तस्य विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते। अभ्यासेन च सुखजनकं शान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण हृदयस्यैकाग्र्य-